

интернационалистами Афганской войны 1979-1989 годов» (Таджикистан, Казахстан, Узбекистан), которые являются результатом трехлетней работы зарубежных исследователей над проектом «Афганская война: глазами очевидцев (Oral history)». В этих книгах собраны свыше 60 интервью воинов – афганцев, которые рассказывают о повседневной жизни и боевых действиях на войне [11].

Огромную ценность представляет книга воспоминаний А.Т. Жантасова [12]. Он во время Афганской войны был заместителем командира роты 177-го отряда. Автор приводит интереснейшие сведения о боевых действиях в Панджшерском ущелье, о знаменитом Кара-майоре, о подвигах солдат, воинской чести и братстве.

Проблема Афганской войны таким образом по большей части представлена именно в лицах героев-афганцев, только узнав их истории, их подвиги и их чувства от этой войны возможно более точно представить саму картину Афганской войны, ее значение и причины.

Литература:

1. Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений, 1919-1987 / Л.Б. Теплинский. – М.: Мысль, 1988. – 380 с.
2. Олийник А.М. Памятник в Кабуле: очерки / А.М. Олийник. – М.: Мол. гвардия, 1988. – 284 с.
3. Пономарев И.А. Во имя высокой цели: рассказывают воины, с честью выполнившие свой интернациональный долг на земле Афганистана / [сост. И.А. Пономарев]. – Л.: Лениздат, 1988. – 159 с.
4. Проханов А.А. Рисунки баталиста: Роман/Александр Проханов. – Доп. переизд. – М.: Мол. Гвардия, 1989. – 270 с.
5. Стил Д. Афганская война. //Ньюс. – Н., 1981. – С. 6-7.
6. Mohammed Kakar «Afghanistan: The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979–1982», University of California Press, 1995. – p. 392
7. Lester W. Grau «Bear Went Over the Mountain: Soviet Combat Tactics in Afghanistan», National Defense University Press Washington, 1996. – p. 216
8. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. –383 с.
9. Топорков В.М. Историография советско-афганских отношений 1975- 1992 гг. /Монография.- Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2014. – 86 с.
10. Бойко В. С. Мировая афганистика между наукой и политикой: проблемы истории и модернизации Афганистана в XX — начале XXI вв.: учебное пособие. — Барнаул: АлтГПУ, 2016. — 138 с.
11. Память из пламени Афганистана: Интервью с воинами–интернационалистами Афганской войны 1979-1989 годов / Под ред. Марлен Ларюэль, Ботагоз Ракишевой, Гулден Ашкеновой. Издание состоит из 3-х книг. – Астана: КИСИ при Президенте РК, 2016 г.
12. Жантасов А.Т. Отряд Кара-майора (мусульманский батальон). А. Т. Жантасов. – А.: Волкова Е.В., 2012. – 227 с.

Бердыбаева А., Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, УА-19-2 тобының студенті

(Ғылыми жетекші - ф.ғ.к., профессор Қабатаева К.Т.)

ҒАЛЫМ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АНАЛИТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕР

Х.Досмұхамедұлы шығармаларының тіліндегі терминдердің біразы түбірлердің бірігуі, қосарлануы арқылы жасалған. Тілдегі жаңа атаулардың жасалу жолдары, оның ішіне терминдер де енеді, қалыптасқан дәстүрлі үрдісі бар. Солардың бірі аналитикалық тәсіл болып табылады. Бұл тәсіл жөнінде соңғы кезде жазылған ғылыми еңбектердің бәрінде дерлік сөз қозғалады. Атап айтқанда, «Жаңа атаулар» кітабының алғы сөзінде, С.Исаев еңбектерінде сипатталған. Халел еңбектерінің тілін зерттеу барысында осы тәсіл арқылы қалыптаса бастаған терминдер болғанына көзіміз жетті. Енді соған тоқталайық.

Жаңа ұғымдарды атаулық тіркестер арқылы беру, терминдік, мағынада күрделі сөздер жасау процесі 1920-30 жылдарда етек алды. Бұл әдістер Халел еңбектерінде жиі ұшырасады.

Тіліміздегі байырғы сөздер бір-бірімен аналитикалық байланысқа түсіп, жаңа мағынаға ие болып, терминдік қызметте жұмсалады.

1920-30 жылдарда мәдени өмірдегі өзгерістерге, ғылымның, оқу-ағарту ісінің алға басуына байланысты қазақ терминдерінің аталған тәсілдері арқылы жасалуы активтік түрде дамуына жол ашады.

1. Біріккен сөз. Сөздерді біріктіріп, тұтас мағынада айту бұрынғы қазақ лексикасында кең өріс алмаған құбылыс еді. Х.Досмұхамедұлының тілінде қолданылған біріккен сөздердің көпшілігі орыс тіліндегі ұғымдарға балама іздеу үстінде, төл сөздерді біріктіру негізінде көпшілігі калькалау әдісі арқылы жасалған. (Қолжазба – рукопись, бесжылдық – пятилетка, еңбекақы – зарплата, т.б.). Осы кезеңде пайда болған біріккен сөздердің әрбір сыңары төңкерістен бұрын жеке-дара өз алдына дербес мағынада қолданылған сөздер. Халел тілінде біріккен сөздер арқылы жасалған терминдер біршама. Мәселен, *өнеркәсіп, демалыс, төбеаға, қолбасшы, баспасөз, шикізат, шашбау, өңіржиек, белбеу, қолбасы, сыртас, көзқарас, табиғаттану, пышақсап. жаратылыстану*, т.б.

Жинақталған материалдар негізінде, біріккен сөздерді құрамындағы сөздердің кірме не тума болуына қарай бірнеше топқа бөлдік: а) *екі компоненті де төл сөз: төбеаға, отарба, қолбасшы, шашбау, өңіржиек, баспасөз, көзқарас, көкнәр, қызылбас, ауызбірлік, орынбасар, байқошқар, қарасақал*, т.б; ә) *компоненттерінің бірінші сыңары кірме, екіншісі төл сөз: кітапқұмар, қаламақы, адамзат, абырой, төсекжапқыш, шарапқұмар, әзілқұмар, қаламсап*, т.б; б) *компоненттерінің біріншісі төл екіншісі кірме: көркемөнер, күйсандық, қолөнер, беторамал, қолорамал, құмшиекер, жансая, жансыр*, т.б; в) *компоненттерінің екі сыңары да кірме сөздер: мәрмәр, мәртебе, шарайна, шынар, іңкәр, інжу, сырқат, семсер, саяхат, сарбаз, тұнбақ, қаражат, кесел, көкек, кенеп, кеңес, жексенбі, жайнамаз*, т.б.

2. Қос сөз. Терминдік қос сөздерді шығу төркініне қарай, құрамы кірме не төл сөзден болуына байланысты бірнеше топқа бөлдік: а) *екі сыңары да қазақтың байырғы төл сөздері: ата-баба, ішек-қарын, керек-жарақ, жалғыз-жарым, азық-түлік, ақыл-ой, құрт-құмырсқа, жазу-сызу, қышқыл-көмір, аяқ-табақ, оқу-ағарту, түсім-шығыс, қару-құрал, салт-сана, қал-жай, жөн-жосық, жарлы-жалқыбай, құйрық-қанат, мал-мүлік, бала-шаға, алыс-жуық, жол-жоба, көрпе-жайма*, т.б; ә) *екі сыңары да кірме қос сөздер: қоғамдық-саяси, дәрі-дәрмек, фабрик-зауып, кітап-жорнал, сөлтан-пырабитіл, қалам-қарындаш, мектеп-медресе, жорнал-газет, есеп-қисап, қожжа-молда, хал-ахуал, әдет-ғұрып, ғылым-қисап, сапқоз-қолқоз*, т.б; б) алғашқы сыңары төл, екінші сыңары кірме қос сөз: *қағаз-қалам, үгіт-насихат, тас-қалам, үгіт-насихат, білім-ғылым*, т.б; в) алғашқы сыңары кірме, екіншісі төл сөз: *мәдени-білім, гамал-тәсіл, ғылым-білім, әдет-салт, ақын-жырау, аспап-сайман, әзіл-оспақ, үтір-ноқат, ыстақан-кесе*, т.б.

3. Сөздерді тіркестіру арқылы жасалған терминдер.

Х.Досмұхамедұлы еңбектерінде сөздерді тіркестіріп айту едәуір орын алған. Олар түбірлердің тіркесуі негізінде жасалған.

Ғалымның қолданған тіркестерінің құрамындағы сыңарларының жасалу жолдарына қарай мынадай топтарға бөлуге болды.

1) Сыңарларының екеуі де төл сөздер: киім тазалаушы, бұлық көпшік, мезгілді жұмысшы, бесжылдық жоспар, білім кеңесі, шежіре би, қара ақын, оқу маусымы, сырттан оқыту, басқарма мүшесі, жел кеме, жел қуық; 2) Сыңарларының бірі төл, бірі кірме сөз; а) қазақ тілінде бұрынырақта енген және орыс тілінен жаңадан енген сөздерден құралған тіркестер (төл сөз+орыс сөз). Мәселен, *Қазақ-қырғыз институті, жәрдем кәмисиесі, ағарту инспектрі, жиынды пұрғырамма, білім кәмисиесі, тексеру кәмисиесі, ағарту кәмисариаты, әдістеме бұйрасы*; ә) сыңарлары қазақ тілінің төл сөздері және араб-парсы сөздерінен құралған тіркестер (төл+араб-парсы керсінше): *ғылым мамандары, кітап жазушылар, білім адабиаты, оқу адабиаты, ауыз адабиаты, ел адабиаты, жазба адабиаты, білім кітаптары, ұлт маданияты, халық маданияты*; 3) сыңарлары тек кірме сөздерден құралған: *Фани усул өшетілдік семинария, областной земство, партия сиезі, этнография материалдары, электр зауоты, Мағариф назараты, әһли сәлиб* (крестовые походы), т.б.

Сондай-ақ, сөз тіркестерінің сандық құрамы жағынан да жіктеп бөлуге болады: а) *екі сыңарлы: ұлт кәмисериеті, басқыш кітаптары, мәдени-білім жұмысы, білім кеңесі, білім жұрты, шаруашылық саясаты*; ә) *үш сыңарлы тіркестер: қазақ-қырғыз білім кәмисиесі, тәрбие ғылымының педагогы, халық ағарту жолы, мемлекеттік білім кеңесі, жүгірту ақшалы компротсы, кіңдік, комитетінің тілі*, т.б. Төрт сыңарлары тіркестер: *Түркістан халық ағарту кәмисериеті, мемлекеттік баспасөз таратушы махкама, қазақ-қырғыз білім кәмисиесі махкамасы, мемлекеттік сауда орынның басқармасы, халық ағарту жолындағы жұмысшылар сиезі*, т.б.

Сөз тіркестіру арқылы жаңа термин жасау тәжірбиесінен түрлі өзіндік ерекшеліктерді байқауға болады. Мәселен, жат тілде бір ғана сөзден тұратын терминдердің қазақ тіліне

аударылғанда екі не одан да көп сөздердің тіркесуі арқылы жасалатынын, яғни құрамы өскенін көреміз. Бұл қазақтың ұлттық менталитетінен, ұзақ сөйлеуге икемділігінен туындайтын жайт. Мәселен, термин – пән атаулары, психология – жан тілі, биология – тіршілік тану, зоология – жануартану, хрестоматия – оқу кітабы, анатомия – тән тірлігі. Тағы бір ерекшелік – компоненттер саны шет тілдерде қанша болса, қазақ тілінде сонша құрамда кездесуі. Мысалы, жүйке жүйесі (нервная система), мүше жүйесі (система органов), жауапты шығарушы (ответственный редактор), жиһангерлік соғыс империалистическая война, қоғамдық тәрбие (общественное воспитание), т.б.

Аналитикалық жолмен жасалған терминдердің біразы көпшілікке түсініксіз болуы мүмкін. Бірақ олардың құрамына еніп отырған сөздер ұғынықты, тілде жиі қолданылатын сөздер. Мысалы: Қызылбас. Парсыларды бұрын қазақтар осылай атаған. “Бала күнінен осы сөзге құлағы қанық Махамбеттің еліндегі ақсақал, қарасақалдарды біздің келтіріп отырған өлеңімізді дұрыс дейді”. Өңіржиек. Омырауға тағу үшін сәндеп, әшекейлеп жасаған зат. “Күміс белбеу, декбет (кемер), сырға, шашбау, өңіржиек, жүзік, сақина, білезік, түрлі ілгек түймелер сықылды бұйымдардың бәрін зергерлер соғады”. Отарба. Поезд алғашқы кезде осылай атаған “үстіміздегі киімді мәшинемен тоқиды, шөпті мәшинемен шабады, жерді мәшинемен жыртады, мақтаны шитінен мәшинемен айырады, мәшинемен сүттің майын айырып алады, отарбаларды темір жолмен қара-айғыр (парабоз) сүйрейді”. Жел қуық. Үрлеп ойнайтын резеңкеден жасалған ойыншық. “Кең мойынды шөлмекке резеңкіден жасалған жел қуықты салалық”. Жел кеме. Алғашқы кезде ұшақты осылай атаған. “Биік таулардың басына шыққанда, жел кемелермен аспанға ұшқанда адамдардың жоғары көтерілген сайын тынысы тарылып, демі бітеді”. Бұлық көпшік. Ер үстіне салатын көпшік. “Сонда Махамбет астындағы бұлық көпшікті жарып жіберіп, құтылып кетеді”. Қолбасшы. “Махамбеттің мінезі Исатайдікі секілді көптің басын құрастырып, бүтін елді соңынан жүргізетін мінез емес, Махамбет жақсы бастықтың қолында өте ыңғайлы қолбасы”.

Қорыта келгенде, Халел Досмұхамедұлы еңбектерін жарыққа шығарған дәуірде ғылыми терминдердің қалыптасуында күрделі сөз тіркесімділігінің ерекше рөл атқарғандығын байқаймыз.

1920-30 жылдары ұлт жазылған Х.Досмұхамедұлының еңбектерінің алатын орны мен маңызы ерекше. Оның еңбектері қазақ топырағында ұлттық мектептердің қалыптасуына, сол кезеңдердегі қазақ зиялыларының танылуына, халыққа ана тілінде жоғары және орта білім беруде, тілдің коммуникативтік қызметін жандыруда орасан зор рөл атқарған. Х.Досмұхамедұлының шығармалары қазақтың жазба әдеби тілін, оның озық дәстүрлерін дамытуда және терминологиялық лексиканы саралауда, әдеби тілдегі көптеген термин сөздермен терминдік тіркестерді тіліміздің ежелгі сөздік қорын пайдалану арқылы байытуға, сол дәуірде пайда болған терминдердің тұрақталып, қолданыс аясының кеңеюіне қосқан үлесі елеулі. Ғалым көптеген қоғамдық-саяси соны ұғымдарды бейнелейтін лексикалық бірліктерді қолданып, әлеуметтік өмірдегі жаңалықтарды білдіретін тың атауларды туғызады. Олардың бірқатары тілдің кейінге даму барысында қолданыстан шығып қалса да, басым көпшілігі ана тілінің сөздік қорынан берік орын алды.

1920-30-шы жылдары ұлт мәдениетінің қоғамдық қызметінің едәуір артқандығын және сол кезеңдегі зиялы қауымның ана тілінің табиғатын кірме элементтерден таза сақталуын басты принцип етіп алғандығына осы Х.Досмұхамедұлы шығармашылығы дәлел бола алады.

Х.Досмұхамедұлы еңбектеріндегі терминдердің жазылу тәжірбиесінде ұстанған негізгі принципі – қазақ тіліне шеттен енген терминдерін қабылдауда ана тілінің айтылу нормасына сәйкес жазылу принципін негізге алу. Ғалым терминдердің қабылдау принциптеріне ғана емес, сонымен қатар ұйымдастыру мәселесіне де көңіл бөліп, өз ұсыныстарын айтады.

Егерде Х.Досмұхамедұлы ұстанған ұсыныстарын іске асырғанда терминология саласында бүгінгі күні бей берекет орын алмас еді.

Х.Досмұхамедұлы – медицина, зоология, ботаника ғылымдарына байланысты қысқаша болса да тұңғыш сөздіктерді құрастырған ғалым. Ол сөздіктердің саны – үшеу. Сөздіктерде студенттерге арнап жазған түсініктемелерін оқулықтың соңында отырады. Ғалымды лексикограф ретінде танытатын үш сөздігін талдағанда осы салаға қатысты аңғаруға болатын жаңа пікір, ой, пайымдауларын кездестірдік. 1) Реестірлік бөлімде орыстың өз сөздерімен қатар көптеген кірме сөздерді кездестіруге болады. Ғалым орыс сөздерін қазақ тілінен балама тауып, төл сөздер арқылы аударып отырады. Ал, кірме сөздерге келгенде оларды жаппай аударма бермей, бірқатарын ғана аударған. 2) Үнді-европадан алынған сөздердің жазылуын орыс

тіліндегідей тұлғада жазбай, қазақтың халық тіліндегі айтылу заңына бейімдеп жазылуын жақтаған. 3) Ғалым сөздіктерінің реестірінде кездесетін екі құрамды, үш құрамды не төрт құрамды тіркестерді аударғанда сөзжасам амалдарын қолдану арқылы байырғы сөздерді сарқа пайланған. 4) Үнді-европа сөздерін сөз еткенде ғалым түсіндірудің неше түрлі амалдарын пайдаланған (вариант арқылы, жақша арқылы, сипаттама түрі арқылы түсіндіру т.б.). Құрамында тірек сөздері бар тіркестерден жасалған атауларды сәтті аударып отырған. Көптеген тіркестерге негіз болған тірек сөздер нақты түрде анықталды (таяныш мектеп, ересектер мектебі, жатақты мектеп, басқыш мектеп, орта дәрежелі мектеп).

Ғалымның еңбектерінде өзі жасаған біраз терминдер анықталып көрсетілді. Мысалы, жатақты мектеп (мектеп-интернат), екілену (тәштиттену), буылтықсыз тегіс, тас қалам (грифель), азықшы (повор), гулема (сквозняк), ауыр әскер, ардықты мүше (почетный член), көмекші мүше (рядовой член), шын мүше (действительный член). Мұндай жаңа сөздер әсіресе ғалымның биология, медицина саласы бойынша жазған еңбектерінде де мол кездеседі. Мысалы, бұташық, бүршікшік, жапырақшық, көпіршік, сабақшық, күн-қабақ дәні, кербез сал шешек, бұхырлау (дезинфекция), жарық жүйкесі (зрительный нерв), бақлашақ (фаланга), обқыр (фагоцит), жалған аяқ (ложная ножка), т.б.

1920 жылдары термин жасау, қабылдауда негізінен екі қағида қолданылды. Біріншісі-ана тілінің ішкі мүмкіншіліктерін барынша сарқа пайдалану. Екіншісі, тілімізде жоқ, ойда жоқ ұғым атауларын сөздерді орыс тілінен тікелей алу және орыс тілі арқылы енген халықаралық терминдерді аударып не аудармай алу арқылы толықтырудың болғандығы айқындалып, бұл құбылыстың Халел тілінде де кездесетіндігі айтылды. Бұрыннан қолданылып келе жатқан төл жұрнақтарымыздың бірқатары жаңа сөз жасауда сөзжасамдық қызметі артып, актив түрде қолданылуы осы 1920-жылдардан басталғандығы айтылды. Бұл кезеңдегі аффикстердің қолдану аясы қызметі басқа кезеңдермен салыстырғанда өте жоғары болғандығы байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982.
2. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Арыс, 1988.
3. Құрманбайұлы Ш. Жалпы қолданыстағы сөздердің терминге айналуы// ҚРҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 1996. N5-6; Термин шығармашылығындағы шарттылық// Қазақ тілі мен әдебиеті, 1998.
4. { Х.Досмұхамедұлының Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде емле, термин туралы сөйлеген сөзі }// Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. – Орынбор: Кирг.гос.из-во, 1925.
5. Сарыбаев Ш. Тіл білімпазы// Халел тағылымы. (Республикалық ғылыми теориялық мәслихат материалдары). – Алматы: Ғылым, 1994.
6. Халел тағылымы. (Республикалық ғылыми-теориялық мәслихат материалдары). – Алматы: Ғылым, 1994.
7. Мектептегі А. Халел Досмұхамедұлы және әдебиеттану мәселелері// Халел тағылым. – Алматы: Ғылым, 1994.

Біләлова Ж.С., Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Машина жасау факультеті, КОМ-19-1 тобы, магистрант

(Ғылыми жетекшісі – х.ғ.к., доцент Нурмағанбетова М.С.)

РЕСУРСТЫҚ ОРТАЛЫҚТАРДЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУЫНА ӘСЕРІ

Қазіргі заманда Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесін жаңарту елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайымен, заманауи педагогикалық ғылымның даму тенденцияларымен, білім берудің мақсаттары мен міндеттерінің өзгеруімен, мазмұнының жаңаруымен және оны жүзеге асырудың тұлғалық-бағдарлық технологияларын енгізумен сипатталады.

Бүгінгі күні білім беру жүйесіне қойылған талаптар оның мүлде жаңа парадигмасын жасауды қажет етеді. Өйткені өмір сүріп келе жатқан жүйе үнемі даму үстінде болып отырған қоғамның сұраныстарына жауап бере алмайды. Оның үстіне білім деңгейлері арасындағы сабақтастық үзіліп, жалпы орта білім беру мен жоғары білім жеке құрылымдар ретінде өмір сүріп келді. Бұл жағдай өз кезегінде мектеп бітірушілерді жоғары оқу орнында білім алу үшін қосымша даярлау тәрізді артық жүйенің ресми емес түрде пайда болуына алып келді. Міне,